

**СТЕФАН МИТРОВ ЉУБИША
(1822–2022)**

РАДОМИР В. ИВАНОВИЋ

**ЕПИСТОЛОГРАФИЈА КАО ХИБРИДНА ФОРМА
У ЉУБИШИНОМ ДЕЛУ**

(Прилог генологији)

*Тако ће еписџолоџрафија
добити мало-помало своје право
месџо у књижевности: као истински
књижевни рог, и изџубити сџајџус
нехотичне књижевне делатности.*

М. Павић

САЖЕТАК: Генолошка студија о Љубишиним писмима подијељена је на два дијела: Први је посвећен теоријској равни проучавања и историјату епистографије од античких времена до данас. Потом је оцијењен значај дјелатника који су та писма објавили, као и дјелатника који су их проучавали. Други дио посвећен је примењеној равни. Аутор је 125 Љубишиних писама подијелио на три врсте: 1. интимна (породична) писма (40), 2. јавна (службена) писма (44) и 3. пригодна писма (опште намјене) – 21. Такође је анализиран одабрани диобни критеријум, с обзиром на то да писмо може истовремено припадати различитим врстама.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: теоријска раван, примијењена раван, анализа, начела, класификација, тематизација, хибридизација, вредновање и превредновање.

Теоријска начела класификације

На почетку студије „Свако причање има своје законе” (Компаративно проучавање *Причања Вука Дојчевића и Примјери Чојсџива и јунашџива*), 2019, саопштио сам неколико статистичких података о три области мултудисциплинарних дјелатности. *Њеџолоџија* (1833–2018) садржи преко 23.000 библиографских јединица, *Љубишолоџија* (1883–2018) око 1300, док *Њојовићолоџија* (1883–2018) има око 1400 јединица. Тај број је, свакако, увећан током протеклих година (2018–2022), но упркос томе остаје као незаобилазна грађа персонална, исцрпна и анонотивна библиографија о Његошу, Љубиши и М. М. Поповићу, одмах на почетку генолошке студије, потребно је напоменути да за монографску врсту истраживања Љубишиног дјела видно недостаје и зналачки сачињен избор књижевне критике (1868–2022) који би обухватио пишчево дјело *in extenso*. Током двоиподесенијског бављења љубишологијом (1997–2022) установио сам да је ово дјело најчешће интерпретирано у оквиру хуманистичких наука, онако како је подјелу науке препоручио Фраскати (у питању су дисциплине: историографија, етнологија, филозофија, наука о језику, наука о књижевности, фолклористика, компаратистика и културологија), док је много ређе елаборирао у оквиру друштвених наука (педагогије, андрологије, социологије, права, политологије, психологије и информатике). Сâмо по себи се разумије, да је оно најмање проучено у природним, техничким, медицинским и биотехничким наукама, у којима ово дјело може послужити као истински изазов и предмет што разноврснијих интерпретација.

У прилозима посвећеним љубишологији најчешће сам се задржавао у областима филозофије и психологије стварања, естетике и поетике, лингвистике и литературологије, као и компаратистике и културологије, водећи рачуна о односу продукционог (1845–1878) и рецептивног модела (1868–2022). Већ сам раније утврдио да се продукциони модел може подијелити на двије фазе: *џрву* (1845–1868) и *груђу* (1868–1878), док се друга врста модела може подијелити на четири фазе; примјењујући хронолошку подјелу: *џрву* (1868–1900), *груђу* (1901–1950), *џређу* (1951–200) и *четвртију* (2001–2022). Интересовање за Љубишино дјело видно је почело након одржаног симпозијума у Титограду и Будви (21–23. IV 1976) и објављивања зборника радова *Сџефан Миџров Љубишца* (Титоград, 1976, стр. 231), који је објављен тек априла 1977, да би максимум дочекао након издавања Љубишиних *Сабраних дјела* (*Криџичко издање*) у пет књига (1–5). За анализу која слиједи најважније су: Књига 4 – *Писма* (стр. 220), коју је зналачки приредио Радослав Ротковић, и Књига 5 – *Био-библиоџрафија*. *Прилози* (стр. 207), коју је приредио Миро Лукетић.

Наведеним књигама, као врста „бочног исвјетљавања”, како би рекао В. Б. Шкловски, могу да послуже: Ротковићева студија „Љубишина писма” (предговор, стр. 5–23), Лукетићев оглед „Хронологија живота и рада С. М. Љубише” (предговор, стр. 9–18), а нарочито Љубишин аутобиографски спис – *Животопис*, који је штампан у Бечу, 1878, а потом уврштен у Књигу 3 (стр. 189–207). Истој врсти „бочног освјетљавања” служе и аутентична свједочења пишчевих пријатеља, сарадника и савременика, попут Тодора Стефановића Виловског – *С. М. Љубиша (Уџисци и усјомене)*, књига објављена више пута: у часопису *Бранково коло* (1906) у Сремским Карловцима (1907), а затим у *Котору* (1908, стр. 122). Читаоцу је најинтересантнија шеста глава, у којој се писац бави Љубишиним књижевним стваралаштвом.

Од аутора који су се бавили теоријским начелима класификације Љубишиних 127 писама (од којих је пронађено и објављено само 125) издвајам предговор Р. Ротковића „Љубишина писма” (Подгорица, 1988), потом прилог Синише Јелушића „Ми и Други у Његошевој преписци” (Приштина, 1998), расправу Весне Вукићевић–Јанковић *Њеџошеви џисмојиси* (Нови Сад, 2002, стр. 148), оглед Миле Медиговић – Стефановић „Љубишина писма у контексту културне историје” (Будва, 2019) и моју студију „Допринос епистографији (Епистоларна проза и поезија)”, Подгорица, 2019, стр. 213–241:

– Р. Ротковић у одјељку „О начину приређивања” (стр. 21–23) пише да писма објављује: „Према утврђеним начелима, писма доносимо дипломатички, то јест са свим граматичким грешкама, на које је указано у напоменама. Покушали смо да објаснимо мање познате или туђе термине, да дешифрујемо иницијале, откријемо личности које се помињу” (стр. 21–22), али није предложио никакву врсту класификације, осим што се континуирано и доследно залагао за хронолошку подјелу, која је веома проблематична, јер су многа од објављених писама недатирана. Нека од писама су писана пишчевом руком (дакле, као „самописи”), а нека је писац само потписивао (прво сачувано писмо послато је из Будве, 19. VI 1840, а посљедње из Задра, 6. IX 1878).

– Расправљајући о сложеним односима анализираних модела културе, С. Јелушић је предложио тројну подјелу Његошевих писама, која би могла бити ваљано примијењена и на Љубишина писма, јер се ради о писцима – савременицима који припадају истовремено истом културном ареалу:

- а) антитезе
- б) комплементарности и
- в) конјукције.

Критички коментаришући наведену подјелу, В. Вукићевић–Јанковић, у наведеној расправи, пише тим поводом: „Да би се модели културе у Његошевој путописној преписци могли одредити према овако постављеним релацијама, неопходно их је прво анализирати са аспекта међусобне искључивости (антиестетичности) као битне одлике затворених система, да би се затим размотрила могућност њиховог међусобног допуњавања и/или прожимања (б. и в.), као одлике отворених система у рецептивном смислу” (стр. 98). У питању су, по мом мишљењу, три круга антиестетичности: сукоб културних модела Истока и Запада, сукоб патријархалног и модерног, као и сукоб грађанског и руралног модела културе. Сви дјелови предложене Јелушићеве тријаде могу се ријешити на задовољавајући начин примјеном компаратистички засноване дисциплине *имаџологије* („ми о другима и други о нама”).

– М. Медиговић Стефановић се у првом реду залаже за хронолошку, а у другом раду за типолошку класификацију, прецизније речено за предметну подјелу, јер се она бави само са 38 писама које је Љубиша послао своје пријатељу и градоначелнику Будве Илији Рачети. Писма се од 1930. године налазе у Универзитетској библиотеци у Београду. Њих је Библиотеци продао Фрањо Бах. Прво је написано у Бечу, 10. IV 1870, а последње из Задра, 16. VII 1874. Накнадно је ауторка отворила изложбу „Љубишина писма” (у Београду и Петровцу на мору, 28. XI 2011), објавивши занимљив предговор „Епистоле оданости, завичајне чежње и изневјеравања” (стр. 201–213). У зборнику радова – *С. М. Љубица: инџерџекстјуална инџерџреџација* (Будва, 2019) ауторка је објавила по тада непознато писмо Љубишиног сина Митра, упућено пуковнику Карлу Франасовићу (из Беча, 12. XI 1898), у коме се пошљалац интересује за судбину рукописа очеве књиге – *Истџорија Црне Горе*, којој се губи сваки траг у Библиотеци краља Милана Обреновића” (стр. 209).

– У мојој студији о Поповићевом доприносу развоју епистографије, најприје сам читаоцу скренуо пажњу на двије суштински важне релације: 1. однос текста и жанра и 2. однос текста и епохе, а потом сам навео подјелу која је одавно усвојена: епистоле, епистоларе, епистолографија, писмо, посланице, роман у писмима итд. Генолошку одредницу *џосланица* (грчки *epistola*, латински *epistula*, српскословенски *џосланица*) систематично је објаснио Ђорђе Трифуновић у *Азбучнику срџских средџовековних џојмова* (Београд, 1974, стр. 243–245).

У најужи круг расправе дошла је одредница „књижевно писмо”, које подразумијева: а) чисто књижевну форму, б) дјело писано са видним умјетничким амбицијама, као и в) писмо које припада одређеном жанру и одређеном књижевном стандарду, што упућује

на дугоњеговану традицију или природну „залеђину разумијевања”, како пише К. Р. Попер. Основну подјелу Поповићевих писама (на *писма* и *посланице*) засновао сам на типолошкој подели, а не културолошкој или предметној. *Писма* сам дефинисао као изразито субјективистички гест, а *посланице* као интерсубјективистички, уз напомену да је у првој категорији више дошла до изражаја тежња ка „ослобађању од априорних стега жанра”, што омогућава знатно већу стваралачку слободу.

На крају уводног дијела студије скренуо бих пажњу добронајмерном читаоцу на разлику која постоји у античкој естетици и поетици, и естетици и поетици модерних времена. Најстарији епистолиграфи дијелили су строгим границама сљедеће врсте писама: 1. наративна писма, 2. писма саучешћа, 3. писма одобрења, 4. љубавна писма, 5. интелектуална писма, 6. религијска писма, 7. монденска писма, 8. естетичка писма, 9. јавна писма, 10. путничка писма и 11. аманетна писма. На разлику између *писма* и *посланице* указивао је још Гај Плиније Млађи у писму Тациту: „Јер једно је исписати писмо, а сасвим друго писати историју; једно је писати пријатељу, а друго је писати свима”. У *посланици*, тврди Плиније Млађи, увек постоји „пакт” између писца и читаоца, у зависности од „хоризонта очекивања”, о којему је занимљиво писао Х. Г. Гадамер.

У деветој глави „Писма” Павићеве *Историје српске књижевности барокној доба (XVII и XVIII век)*, Београд, 1970, стр. 381–414, аутор указује на барокну класификацију писама и посланица. Највише пажње аутор придаје „посланици уз свијећу”, „хајдучким писмима”, „српским књигама са јужних граница”, „муслиманским писмима” итд. Посебну пажњу заслужује и Павићево инсистирање на преласку од „нехотичне књижевне делатности” на „хотимичну књижевну делатност”, о чему сведочи одабрани цитат (мото) из његове *Историје српске књижевности*. Павић ме је подстакао да Љубишина писма подијелим у три врсте:

1. интимна (породична) писма,
2. јавна (службена) писма и
3. пригодна писма (опште намјене).

Примијењене врсте тематизације

Аналитичари који су се систематски бавили тематиком, проблематиком и апоретиком Љубишиног књижевног опуса једногласни су у оцени да је „Његош у прози” мудро изабрао „учитеље енергије” – као своје естетичке и белетристичке узор: усмено народно стваралаштво (а), сакупљачко дјело Вука Ст. Караџића (б)

и непревазиђено дјело Петра II Петровића Његоша (в). У анализи Љубишиног дјела примењиване су различите врсте књижевнонаучних методологија. О одрживости изречене констатације пишу и неки од љубишолога који су се континуирано бавили проучавањем језика његовог дјела, као и проучавањем језика, посебно Паштровића, коме писац припада.

У вријеме наглог повратка интересовања за љубишологију (у другој половини прошлог века) углавном преовладавају два метода критичких издања дјела, у која убрајам у Љубишина *Сабрана дјела (Критичко издање)* у пет томова (1988). О поређењу два начина критичких издања најпотпуније су писали Мирослав Пантић, као и Боривоје Маринковић у прилогу „Поводом ’Нацрта плана’ за критичко издање Вукових сабраних дјела” (1968). При крају поменутог прилога о издању 32 тома, он помиње цифру од 11 томова посвећених епистографији (књ. 9–19).

Приликом објављивања критичког издања Маринковић апсолутну предност даје текстологији над аксиологијом:

Приређивање Вукових Сабраних дела није и не сме бити прилика да се, истовремено, критички оцењује и књижевноисторијски вреднује значај појединих његових дела; напротив. Рад на издавању тих списа у оквиру овог издања недвосмислено захтева максимум објективних мерила приликом њиховог сакупљања у нову целину. У критичком приређивању Вукових сабраних дела од највеће важности мора бити минуциозна анализа текста и његово у свему верно и адекватно транспоновање (стр. 190).

Истовјетно је поступио и Р. Ротковић, како у информацијама богатом предговору „Љубишина писма” (стр. 7–23), тако и у богатим упутним напоменама, које свједоче о добром познавању духа Епохе. Без икаквих дилема, Ротковић се оприједелио за хронолошку подјелу, обиљежавајући свако од писама арапским бројем (1–125).

Избор метода и методологије увелико је зависио од природе Љубишине епистографије, која, без сумње, представља хибридну форму, на шта указују минуциозна наратолошка и генолошка, као и аксиолошка и културолошка истраживања. У том смислу, Љубишина писма се могу ваљано поредити са тротомном збирком Његошевих писама, коју је зналачки приредио Мираш Кићовић (Београд, 1951–1955), а много доцније и са једнотомном збирком *Писма* И. Андрића (2011), у којој је писац показао „Велику способност разумевања ствари и људи”, а о којој смо писали у студији „Андрићева фрагментарна проза и ауторски коментари као извор естетичких и поетичких опредељења” (2014), обухвативши више

сродних врста и жанрова (*Зайиси и дневници, Писма*, стр. 40–46 и *Разговоре*). Маринковић се оправдано залаже за двије аналитичке парадигме: *хронолошки њринциј* (он захтијева примјену хронолошко-текстуалних начела, дефинисан као *синџајмајџика*), а потом и *верџикални њринциј* (он захтијева истраживање глобалних идеографама, дефинисан као *џарадијмајџика*). Тако је омогућена употреба четири врсте модела: интерпретативног, аналитичког, генеративног и синкретичког.

Најранија интересовања за објављивање Љубишиних писама у књизи показао је пишчев син Митар. Апел о сакупљању писама и напори да их изда потписао је у Биограду, 23. III 1888, објављеном у „Гласу Црногорца” (бр. 49, 6. XII 1887): „Молим све пријатеље и познанике покојног ми оца, који су с њиме у преписци били, да буду тако добри па да ми пошаљу, ако имају његових писама, јер сам наумио издати и његова писма”. О Љубишиној епистографији писао је веома занимљиво његов биограф и блиски сарадник Тодор Стефановић Виловски у књизи *Сџејан Миџров Љубиџа. Уџисци и усјомене* (Котор, 1908):

Потез његове руке био је ваздан крепак и правилан. Своја писма и своја књижевна дела најрадије је писао на великој, јакој и крутој хартији, која је подсећала на пергамент и коју је нарочито поручивао у трговинама. Према томе, морали су његови рукописи заузимати много простора [...] У одговарању на писма био је брз и тачан. Коректуру је вршио прецизно. У томе је често био цепидлака.

Подјелу Љубишиних писама (било синтагматски, било парадигматски) узрокује, једним дијелом однос адресанта и адресата. Писцу је лакше било комуницирати са већ познатим адресантима. Више писама Љубиџа је послао: М. Рачети (40), М. Павлиновићу (10), Валтазару Богиџићу (6), Вацлаву Зеленију (6) и Јовану Ристићу (6). С обзиром на њихову намијену, оправдано је издвојити три такве врсте писама:

1. интимна (породична писма),
2. јавна (службена писма) и
3. пригодна писма (опште намјене),

уз двије неопходне напомене:

а) Веома тешко је наћи примјере писама која припадају тзв. „чистој форми”, тако да је предложена подјела аутор огледа сачинио у зависности од предмета, језика и стила који сматра доминантним у сваком од подиначних примјера, и

б) Покушај да се предложена подјела ојача још са двије групе писама: „мјешовита група” (број: 3, 9, 13, 68, 70, 78, и 85) као и група

„књижевних писама” (број: 75, 76, 77, 79, 104, 105, 108, 121 и 123) није допринијела рашчишћавању епистолошких дилема, трилема и полилема. Међутим, управо ове двије групе (четврта и пета) указале су на значај три процеса: „хибридизације језика”, „хибридизације жанрова” и „хибридизације културе”, које је аналитички елаборирао М. М. Бахтин. Исто се односи и када се у средишту расправе нађу процеси генерирања поетских идеја и књижевног текста, јер као што с правом тврде М. М. Бахтин, С. С. Аверинцев и К. Гиљен – „воља жанра” често је супериорна у односу на „вољу аутора”. Том законитошћу може се донекле објаснити и епистолографија као хибридна форма, јер се она као наративна форма често јавља у симбиози са путописном, биографском, аутобиографском, дневничком, летописном и есејистичком прозом. „Чистота форме” утолико је важнија уколико се зна да управо од ње зависи припадност писама појединој духовној дјелатности (*аутобиографије* и *мемоари* су чисто наративне форме, док се *биографије*, *дневник*, *лејџоис* и *хроника* налазе у граничном подручју књижевне и некњижевне форме). Највише дилема у том погледу задаје публицистика.

Очигледно у претходној подјели нема *јосланица*. Хипотетично говорећи, посланицу би могло представљати „Говор заступника Ст. Љубише” (Књ. 3, стр. 311–323), али он је, вољом приређивача, сврстан у жанр *јовори*. Заједничка карактеристика *јовора* и *јосланице* је висока реторичност, стечена намјерним инсистирањем на литерарности, аудитивној љепоти израза и збирном ефекту, да би могао опстати у трајном памћењу:

(А) Интимна (породична писма)

Првој, предметној врсти писама припада 40 веома сродних, али дјелимично и разнородних писама (број: 3, 4, 6, 9, 13, 14, 18, 20, 21, 23, 25, 28, 30, 34, 40, 51, 53, 54, 56, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 72, 76, 77, 79, 84, 88, 89, 95, 101, 104, 105, 115, 116, 123). Она су препуна мало познатих детаља из личног и породичног живота, који, генолошки посматрано, могу припадати још и биографији, аутобиографији и мемоарима. То на још једном примјеру потврђује тезу о хибридности Љубишине епистоларне форме. Писац егзистира у три културна модела: патријархалном (балканском), медитеранском и средњеевропском. Он се сусретао са значајним људима епохе (Вуком, Штротсмајером, С. Новаковићем, Ф. Рачким, М. Пуцићем, В. Богишићем, књазом Николом, В. Љубишом, К. Војновићем, М. Врбицом, Л. Томановићем, генералом Родићем и многим другим). Посебну пажњу заслужују полемички интонирана писма (32, 41, 43, 83, 112, 114, 123, 124 и другим). Полемичка писма могу се

подјелити по томе да ли писац полемише са познатим опонентима (у жанру *neikos*) или са непознатима (у жанру *dijatriba*). У писму бр. 37 Љубиша пише:

Сад ти препоручујем да пишеш Матићу, нека приме моје чланке ћирилицом. То је од велике нужде и пријеке, а кад се видимо и кад ти кажем, дат ћеш ми разлог. Ти знаш да код мене нема у томе фанатизма, но је нешто треће, за које се мора радити, а то је (да се разумијемо) и просвјета оне стране народа што ћирилицу читају (књ. 4, стр. 75).

(Б) Јавна (службена писма)

Другој, предметној врсти писама припада 44 писма, тако да је ова група најбројнија и најзанимљивија за анализу (број: 1, 2, 5, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 19, 22, 26, 27, 29, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 46, 48, 52, 67, 70, 74, 75, 78, 82, 83, 85, 90, 91, 93, 100 и 114). Њих карактерише винаверовски схваћен „лични акценат”, којим се истовремено наглашавају два процеса: процес *индивидуализације* и процес *универзализације*, с обзиром на то да се многа од ових писама односе на појединца, породице, уже друштвене групе, народе и вјероисповијести. У обраћању саговорницима, Љубиша је показивао изузетну дипломатску тактичност и опрез, због чега је био често мета негативних критика (Јована Скерлића, на примјер). У писму бр. 22, упућеном М. Павлиновићу (из Беча, 23. IX 1867) писац кратко и ефектно закључује: „Ја сам, дакле, подвргао ову ствар моделу строго објективном испиту, и закључио овако” (књ. 4, стр. 54). Писмо бр. 84, упућено П. Ристићу (из Задра, 29. III 1873) писац је завршио резолутном изјавом:

Равноправност језика, вјера грађана, побољшање умно и материјално, нашег народа, то је циљ новог листа, а клерикализам и хрватизам што га је Павлинковић зачео, не би могао но до пропасти довести земљу нашу, која послѣ толиког сна и запуштености, почела је поправ сад исто цвијетати. Сви разборити и паметни људи стоје с нама који новом жртвом спасисмо ону народност за коју смо се борили читав живот... (књ. 4, стр. 142).

(В) Пригодна писма (опште намене)

Трећој, предметној врсти припада 21 писмо, тако да се без икаквих тешкоћа и ограда може закључити како је ова врста

генолошко најпроблематичнија. Љубишу у подједнакој мјери интересује и књижевни (нормирани) и некњижевни (природни) језик, који он дефинише као *народни*. То практично значи да је истовремено заинтересован и за проблеме моноглосије, диглосије, триглосије и полиглосије, јер је знатан број писама написан на италијанском језику, које би у новом издању требало превести. Проблем је утолико значајнији уколико се зна да је крајем XVIII и почетком XX вијека, како тврде реномирани лингвисти – Павле Ивић и Александар Младеновић, у српском језику било у употреби полиглосија (српскословеначки, рускословенски, црквенословенски, славеносербски и народни језик).

Трећој врсти припада 21 писмо (број: 24, 44, 45, 47, 49, 50, 55, 57, 58, 59, 61, 86, 87, 94, 102, 104, 108, 110, 112, 113 и 117). Она на илустративан начин показују различитост односа усмености и писмености. Наиме, Љубиша под појмом *самописи* подразумева оно што је написано својом руком, а под појмом *казалице* оно што је изречено сопственим рјечима. Писац је свесрдно усвојио двојаку подјелу филологије у другој половини XIX вијека:

а) на *аудијтивну филологију* (Ohren philologie) и на *визуелну филологију* (Augenphilologie). То се нарочитом снагом осјећа у првој фази стваралаштва (у којој махом његује наративну прозу), као и у другој фази (у којој махом његује фрагментарну прозу). У обе фазе он се својски трудио да језик писмености прилагоди језику усмености, тако да се у свакој од остварених проза осјећа видан напор архаизације и литераризације различитих жанрова прозе.

У свакој врсти писама Љубиша показује да суверено влада историјом, политологијом, филологијом, правом и културологијом. Он је, у правом смислу, истински ретор, човјек који умије да се обраћа мноштву слушалаца или читалаца, чак и у случајевима када се обраћа појединцу. Тако, на примјер, кад пише тајно писмо, за које је потребна претходно утврђена шифра (Јовану Ристићу, на примјер), он себе представља као поузданог бесједника, саговорника и сарадника. На то указује и један од докумената који припада политикологији – „Како мисле два Јужна Србина о грађењу Устава Српске Кнежевине” (објављен у књ. 3, стр. 158–163). Писац ту у највећој могућој мјери, истиче сопствени патриотизам и панславизам. У писму А. Стијовићу (из Беча, 20. III 1870) он предлаже свог блиског рођака и архимандрита Висариона Љубишу за бокешког епископа: „Од пријека је нужде да епископ бокешки буде патриот, јер ко није рођен Бокез, тешко ће имати народно повјерење” (књ. 4, стр. 91).

*
* *
*

Када су у питању филозофија и психологија стваралаштва, у ширем, и естетички и поетички, у ужем смислу посматрано, није на одмет издвојити у посебну групу невелики број писама које сам дефинисао као „књижевна писма” (број: 75, 76, 79, 96, 104, 105, 108, 121, 123 и 125, укупно 11), јер су она неопходна у контексту тумачења и разумијевања Љубишине експлицитне и имплицитне поетике. Такође, на крају, неопходно је вредновати и превредновати сва позната писма, а нарочито она у којима је Љубиша показао максимум интелектуалне, креативне и интуитивне енергије (број: 3, 9, 15, 16, 18, 19, 21, 22, 24, 28, 29, 32, 34, 40, 41, 44, 45, 50, 57, 69, 88, 95, 104, 108, 112 и 123, укупно 26). У њима се, прије свега, показује пишчева изразито наглашена стваралашка самосвијест и критичка свијест. У писму В. Поповићу (из Беча, 20. VI 1877), он самоувјерено тим поводом пише: „Ја Вама и то јављам да о граматици (ортографији и језику уопће) не допуштам преинаке, но нека на мој рачун пане критика педантних словара” (књ. 4, стр. 190). При томе је очигледно да је С. М. Љубиша од патријарха славистике Ватрослава Јагића усвојио двије идеографеме – *словесносѣ* и *словар*, као најшире схваћену дефиницију националне и наднационалне духовности, којој је Љубиша дао свој несумњив допринос.

Др Радомир В. Ивановић
Професор универзитета у пензији
anazesevic@gmail.com